

idrak

Dini Arařtırmalar Dergisi / Journal of Religious Studies
Cilt/Volume-1 • Sayı/Issue-2 • Aralık 2021

Cilt | Volume: 1 • Sayı | Issue: 2
15 Aralık | December 15, 2021

Radvâ 'Âşûr ve Tarihî Roman Yazarlığı

Radvâ Ashûr: The Historical Novel Writing

Mediha Büşra Özdemir

Arş. Gör., Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belagati, İstanbul/ Türkiye.

Research Assistant, Marmara University, Institute of Social Sciences, Department of Basic Islamic Studies, Arabic Language and Rhetoric, İstanbul/Turkey.

mbusra@marmara.edu.tr

ORCID: 0000-0003-1365-5199

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Date Received: 15 Eylül | September 2021

Kabul Tarihi | Date Accepted: 23 Kasım | November 2021

Yayın Tarihi | Date Published: 15 Aralık | December 2021

Atıf | Cite as

Özdemir, Mediha Büşra. "Radvâ 'Âşûr ve Tarihî Roman Yazarlığı". *idrak* 1/2 (Aralık 2021), 275-298.

İntihal | Plagiarism

Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir.

This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

Telif | Copyright ©

Published by Giresun Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Giresun University Faculty of Islamic Sciences, 28200, Giresun, Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Radvâ 'Âşûr ve Tarihî Roman Yazarlığı

Öz

Modern Arap edebiyatı yazarları, roman türünde eser veren dünyadaki diğer edebiyatçılardan farklı olarak Orta Doğu coğrafyasında devrim, direniş, göç ve hayranlığı barındıran yitirilmiş bir mazi sahibidirler. Bununla birlikte tarihî olay ve olguları hikâye ederek geçmişten alınan ilhamla bugüne ve yarına yön veren tarihî roman, bu türün yazarları tarafından önemli bir direniş silahı olarak kullanılmıştır. Bu noktada Radvâ 'Âşûr, Orta Doğu coğrafyası ve Filistin meselesi söz konusu olduğunda tarihî romancılığın önde gelen kadın muhâmîlerinden biri kabul edilir. Diğer taraftan Radvâ 'Âşûr'un Filistinli bir şair olan eşi Mürîd Bergûsî'nin, uzun yıllar sürgün hayatına mahkûm edilmesi ve bundan kaynaklı birtakım sorunlarla karşılaşması, yazarın Filistin meselesi ile temasını güçlendirmiştir. Bu çalışmada ilk olarak Radvâ 'Âşûr'un hayatı hakkında bilgi verilmiş, özellikle edebiyat kariyerinde önemli bir yere sahip olan ailesi üzerinde durulmuştur. Ardından yazarın Mısır Modern edebiyatındaki yeri ve romancılığı başat karakter olmak üzere, yazım tarzı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Radvâ 'Âşûr, Tarihî Roman, Direniş Edebiyatı, Göç, Arap Milliyetçiliği.

Raḍwā Ashūr: The Historical Novel Writing

Abstract

The writers of Modern Arabic Literature, in addition to the other writers on earth who create works of art in novel genre, have a long-lost past that includes revolution, resistance, migration and admiration in the Middle East. By narrating historical events and phenomena, the "historical novel" that gives direction to the present and future with an inspiration taken from the past has become an important weapon of resistance for novelists. In this respect, Raḍwā Ashūr is considered to be one of the leading women representatives of this style when it comes to the issue of Palestine and the geography of the Middle East. On the other hand, the fact that her husband Mourid Barghouti, a Palestinian poet, was sentenced to long years of exile and that she faced certain problems based on this strengthened the author's contact with the Palestinian issue. This study firstly gives information about the author's life and her family that had a great influence on especially her literature career. Also, it basically discusses her position in the Modern Egyptian Literature and tries to reveal her writing style taking novelism as the main genre.

Keywords: Raḍwā Ashūr, Historical Novel, Literature of Resistance, Migration, Arab Nationalism.

Giriş

Arap edebiyatı, modern anlatı türlerinden biri olan romanla 19. yüzyılda Fransız İhtilali'nin hemen akabinde tanışmıştır. Her ne kadar Arap edebiyatının bu türle tanışması modern döneme teka-bül etse de ihtiva ettiği destan, menkıbe ve kıssa gibi çeşitli türler romanla benzer özelliklere sahiptir. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*¹ isimli eserinde 4/10. asrın son yarısında masal ve hikâye tarzında telif edilen eserlerin sayısının iki yüzün üstünde olduğunu belirtmektedir.² Modern zamanda geldiği son hâliyle Arap edebiyatının yeni sayılan bu türe, geçmişinden getirdiği edebî birikimle devam ettiğini söylemek mümkündür.

Radvâ 'Âşûr, Arap edebiyatının 21. yüzyılda yaşamış önde gelen kadın yazarlardandır. Mısırlı edip, yazar ve siyaset adamı Abdülvehhâb 'Azzâm'ın (1894-1959)³ torunu olmasının yanı sıra ünlü Filistin şairi Mürîd Bergûsî (1914-2021) ile yaptığı evlilik, onun var olan entelektüel kimliğini şekillendiren önemli etmenlerdir. Esasen yazarın hayatını ve yazım tecrübesini anlamak, onu toplum içerisinde konumlandırmak ve romanlarını daha iyi kavramak açısından önemlidir. Bununla birlikte makalede yazım tecrübesinden bahsedilirken romanlarında kullandığı temalarla hangi alanlarda topluma nüfuz ettiği üzerinde durulacaktır. Her yazarın yaşadığı döneme ve içinde bulunduğu kültüre etki ettiği düşünüldüğünde, Radvâ 'Âşûr'un roman konularını bizzat kendi hayatından alması bu etkinin boyutunu artırmaktadır. Bu durum, yazarın hayatı ve eserleri arasındaki ilişki

1 İbn Nedîm'in *el-Fihrist*'i 10. yüzyıl Bağdat ve çevresinde her konuda hangi kitapların yaygın olduğunu gösteren en iyi belgedir. Bu konudaki bakış açımızı derinleştirmek adına bahsi geçen çeviri kitaplarının sadece olduğu hâliyle tesir etmeyip başka eserlere genişletilerek veya ilham alınarak temel teşkil ettiğini unutmamalıyız. Ayrıntılı bilgi için bk. Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*. (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 133.

2 Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi, Osmanlı Dönemi (Mısır ve Bilad'uş-Şam Bölgesi) (1516-1802)* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2015), 483. Nihad M. Çetin, "Arap (Yazı, Dil, Edebiyat)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/292. Detaylı bilgi için bk. Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*. (Beyrut: Hayyat, 1967), 533-557.

3 Abdülvehhab 'azzâm olarak bilinen edebiyatçı ve siyaset adamının isminin uzun hâli Abdülvehhab b. Muhammed b. Hasen b. Sâlim b. Azzâm'dır. Fuat Günel, "Abdülvehhab Azzâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991).

üzerinde ivedilikle durulmasını gerektirmektedir. Yazarın günümüze yakın bir zaman diliminde yaşaması ve hakkında çok fazla çalışma olmaması araştırmanın kaynaklarını kısıtlasa da *Eskal min Radvâ*⁴ isimli otobiyografi eseri bu konuda kolaylık sağlamaktadır.

Radvâ 'Âşûr, 26 Mayıs 1946 tarihinde Kahire'de Manial er-Ravda⁵ olarak adlandırılan bölgede doğmuştur. Babası Mustafa 'Âşûr ve annesi Dr. Abdülvehhab 'Azzâm'ın kızı Mai 'Azzâm'dır. Dedesi Abdülvehhab 'Azzâm, kişiliği ve entelektüel kimliği açısından yazarın hayatında önemli bir yere sahiptir. Dr. 'Azzâm; Mısırlı edip, Doğu dilleri âlimi ve yazar kimliği ile ön plana çıkmıştır. Bununla birlikte Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Arap Dili ve Doğu Dilleri Bölümü başkanlığı, Edebiyat Fakültesi dekanlığı ve Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye dil akademisi üyeliği yaptığı bilinmektedir. Akademik faaliyetlerinin yanı sıra siyasi alanda da aktif olan dedesi, Suudi Arabistan ve Pakistan'da büyükelçilik yapmıştır. Abdülvehhab 'Âzzam aynı zamanda Mehmet Âkif Ersoy ile olan yakın arkadaşlığıyla da öne çıkan bir isimdir.⁶ Zikri geçen hususlar dolayısıyla dedesi, Radvâ 'Âşûr'un hayatında önemli ve etkili biri olmuştur.

4 Radvâ 'Âşûr'un kendi anlatımıyla; *Radvâ* kelimesi aslında Afrika Yarımadası'nı Batı Mağrib'e bağlayan boğaz üzerinde yükselen ve Tânk dağının yanında konumlanmış Medine-i Münevver'e'nin daha yakın tarafında bulunan dağın ismidir. Dedesi Abdülvehhab Azzam zürriyetinden olan ilk erkek torununa -Radvâ 'Âşûr'un abisi- hem Endülü's'ün fatihi hem de meşhur Tânk dağının ismini verirken onun hemen akabinde iki sene dokuz ay sonra doğan kız kardeşe de Radvâ ismini vermiştir. Detaylı bilgi için bk. Radvâ 'Âşûr, *Eskal min Radvâ (Makâtî'ı min sîra zâtîyye)* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2015), 6. Yine otobiyografi eserinin adlandırıldığı; kökleşme ve sağlamlılık gibi anlamlara gelen "Radvâ'dan Daha Ağır" (انتقل من رضوى) darb-1 meseline konu olan Radvâ isminden maksat da yine bu adı geçen dağdır.

5 Yazarın kendi ifadesi ile bu bölgeyi açıklayalım: "Adanın batı kıyısı Giza, Eski Memphis ve piramitlere bakmaktadır. Doğu kıyısı, eski Mısır ve 640 yılında ilk defa ele geçirildiğinde yerleşen Arapların çadırlarını kurdukları Babil'in iç içe geçmiş kale konumuna bakıyor. Burada Afrika'nın ilk camisi ve İslâmîyet öncesine dair üç kilise bulunmaktadır. Adanın güney ucunda el-Meguiass evleri, Nilo-metre Mısır'daki en eski İslâmî anıtlardan biridir. 715 yılında kurulan Nil suyunun seviyesini ölçmek için kullanılan bu yapı; kara sulaması ve tarım hayatı için hayati bir önem taşımakta idi. Detaylı bilgi için bk. 'Âşûr, *Eskal min Radvâ (Makâtî'ı min sîra zâtîyye)*, 6-7.

6 Abdülvehhab 'Âzzam ünlü şairimizin birçok şiirini Arapçaya geçiren isim olmuş ve Kahire'de yayınlanan er-Risâle dergisinde "Şairu'l-İslâm" ünvanı ile Mehmet Âkif Ersoy hakkında bir makale kaleme almıştır. Detaylı bilgi için bk. Eşref Edip Fergan, *Mehmed Akif: Hayati, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları* (İstanbul: Sebülürreşad Neşriyatı, 1960), 236-237.

Radvâ 'Âşûr, 1950-1960 yılları arasında bugünkü ismi Lycee el-Hurriyye olan Lycee al-Horreya De Bab el-Louk isimli Fransız okulunda laik bir eğitim almıştır. Buradaki eğitimi sırasında Batının birçok alandaki üstünlüğüne karşı Doğu milliyetçiliği ile yüzleşmiştir. Radvâ 'Âşûr'un lise yılları, Mısır'ın ikinci Cumhurbaşkanı Cemal Abdünnâsır'ın milliyetçi politikalarını sürdürdüğü 1950'lerin sonlarına tekabül eder. Esasen bu yıllar ve Fransız okulundaki ortamı, onun siyasi olaylarla karşılaştığı ilk zaman dilimi olmuştur. 1960 yılında Arapça eğitim veren Külliyyetü'l-benât bi'z-zemâlik okuluna geçtiği zaman yaşadığı duyguyu “hapishanelerden çıkan mahkumların gökyüzünü görmesi” şeklinde ifadesi etmesi, millî duygularını ve bulunduğu ortamı yadırgayışını ön plana çıkarmaktadır.⁷

1967 yılında Radvâ 'Âşûr Kahire Üniversitesi'nin İngilizce bölümünden mezun olmuş ve aynı yıl Aynu's-Şems Üniversitesi'ne asistan olarak atanmıştır. 1972 yılında Kahire Üniversitesi'nde Karşılaştırmalı Edebiyat alanında yüksek lisansını, 1975 yılında Massachusetts Amherst Üniversitesi Afro-Amerikan edebiyatında doktorasını tamamlamıştır. 1975 yılında Kahire'ye dönüşünden vefatına kadar olan süreçte Aynü's-Şems Üniversitesi'nde profesör olarak görev yapmıştır.⁸

Yazar, 6 Eylül 2010 tarihinde abisi Tarık'ı kaybedişinden 5 hafta sonra annesini kaybetmiştir. Kendisi de bu günlerin ardından kulağının arkasında bulunan bir tümör sebebiyle 2011 yılında Washington'da bir hastanede üç kez art arda ameliyat geçirmiştir. Bu sırada Orta Doğu'nun siyasi yapısını değiştirecek olan Arap Baharı direnişi Tunus'ta başlamıştır.⁹ Tedavisi biter bitmez Kahire'ye dönmesi ve Tahrir Meydanı'ndaki gösterilere katılması, onun hem Mısır'a hem de direnişe olan bakış açısını gösterir niteliktedir. Bu hastalığın kalıntıları ile yorgun düşen Radvâ 'Âşûr, 30 Aralık 2014 yılında Kahire'de yaşama veda etmiştir. Sevenleri için oldukça ani olan ölümü, gazete ve dergilere *Sülâsiyyetü Gırnata* isimli eserinde vefat eden Meryem karakterine atfen söylediği « لا وحشة في قبر مريم » (Meryem'in kabrin-

⁷ 'Âşûr, *Eskal min Radvâ (Makâti'ı min sîra zâtiyye)*, 267-268.

⁸ Caroline Seymour-Jorn, “Teaching Arab Women’s Literature: Radwa Ashour’s *Ghar-nata*”, *el-'Arabiyya* 38,39 (2006 2005), 144.

⁹ 'Âşûr, *Eskal min Radvâ (Makâti'ı min sîra zâtiyye)*, 114.

de zulme yer yok) ifadesine mukabil olarak «لا وحشة في قبر رضوى» (Radvâ'nın kabrinde zulme yer yok) yazıları ile yansımıştır.¹⁰

Eğitim hayatı sırasında 1970 yılında ünlü Filistin şairi ve yazarı Mürîd Bergûsî¹¹ ile olan evliliği ve oğlu şair Temîm Bergûsî ile ilişkileri edebî hayatında oldukça büyük bir etkiye sahiptir.¹² Üniversite eğitimi sebebiyle gittiği Kahire'de vatandaşlığı elinden alınan Mürîd Bergûsî, Radvâ 'Âşûr ile evlilik yıllarını da içerisine alan otuz yıllık sürgün hayatı yaşamıştır. 1993 yılında gerçekleşen Oslo¹³ anlaşmasının akabinde Râmallah'a sadece ziyaret amaçlı girebilmiştir.¹⁴ Arap dünyasında Filistin direnişinin şairini karakterize eden seksenlerin ruhsal yorgunluğunun bağımsız sesi olarak bilinen şair; birçok dalda ödül almıştır.¹⁵ Radvâ 'Âşûr, Mürîd el-Bergûsî ve oğulları Temîm el-Bergûsî'nin Filistin davasında sergiledikleri tavır önemlidir. Bunun yanı

10 İnternet adresleri ve gazete yazıları için bk. Mediha Büşra Özdemir, *Radvâ 'Âşûr ve Sülâsiyyetü Gırnâta Adlı Eserinde Göç Teması*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2017), V, 22.

11 2021 yılında vefat eden ünlü Filistin şairi Mürîd Bergûsî, Filistin şehri Râmallah'a bağlı Deir Gassanah'da 1944 yılında doğmuştur. Kahire Üniversite'sinde eğitimini sürdürdüğü sırada 1967 yılından itibaren ülkesine dönmesine izin verilmemiştir. O yıl gerçekleşen İsrail'in Filistin devletini işgale niyetlendiği altı ay savaşlarında çıkartılan bir kararla kendi ifadesi ile turizm, eğitim, tedavi veya herhangi bir sebepten ötürü ait oldukları yerlerinden uzak olan Filistinlilerin vatandaşlıkları ellerinden alınmıştır. 1967 yılında vatandaşlığı elinden alınan Mürîd Bergûsî, sonrasında Mısır, Lübnan, Ürdün gibi birçok ülkeden çıkarılmakla karşı karşıya kalmıştır.

12 Salam Mir, *Pluto Journals*, "Mourid Barghouti: The Blessings of Exile", *Arab Studies Quarterly* 37/4 (Fall 2015), 313.

13 Yaser Arafat uzun süren girişimler sonucu otuz yıllık mücadelesini bir kenara bırakmasını gerektirecek ölçüde tavizler içeren bu anlaşmayı kabul etmek zorunda kalır. Norveç Dışişleri Bakanı Joergen Hols'un arabuluculuğunda gerçekleşen gizli görüşmeler 1993 yazında iki tarafında birbirini tanıdığı mektuplarla sonuçlanmıştır. Detaylı bilgi için bk. Ömer Turan, *Düşman kardeşler : Siyonizm İsrail ve Filistin direnişi*. (İstanbul : Akka Yayıncılık, 2002), 187 s./142.; Aziz Haydar, *el-Filistiniyyun fi İsrail fi zilli ittifakiyye Oslo*. (Beyrut: Müessesetü'd-Dirasati'l-Filistiniyye [Institute for Palestine Studies], 1997), 144.

14 Mir, *Pluto Journals*, 312.

15 Mir, *Pluto Journals*, 312. 2000 yılında şair dalında Filistin ödülünü, 1997 yılında ise "رأيت رام الله" (Râmallah'ı gördüm) isimli otobiyografik anı türündeki eseri ile Necip Mahfuz ödülünü kazanmıştır. Ayrıca Mürîd Bergûsî'nin bu otobiyografik anısı olan Ra'eytü Ramallah isimli kitab; işgal ve sürgünün zor koşullarına şiirsel bir bakış kazandıran ilk nesir çalışmasıdır. Roman yazarı Ahdaf Soueif tarafından 1997 yılında İngilizce'ye çevrilmiştir. Eser, ünlü Filistinli şair ve yazar Mahmûd Dervîş'in "Unutkanlık" adlı eserinden sonra hem Arap dünyasında hem de Batı'da Filistinliler için yazılmış en büyük edebî çalışma kabul edilmektedir. Edward Said'in ön sözünü yazdığı bu eser; "Şair'in Filistin'i" ismi ile Türkçe'ye çevrilmiş ve 2004 yılında basılmıştır. Mourid Barghouti, *Şairin Filistinini*. (İstanbul: Klasik, 2004).

sıra Arap Baharı'nın ilk patlak verdiği günden itibaren hem yazıları ile destek vermişler hem bizzat sahada gösterilere katılmışlardır.¹⁶

Radvâ 'Âşûr ve ailesine ilişkin zikredilen bilgilerin bu çalışma için önemli olan yanlarından biri, aile bireylerinin Modern Arap edebiyatı ve çeşitli alanlardaki yazarlarla kurduğu ilişkilerdir. Aynı şekilde Müürîd el-Bergûsî'nin Edward Said ve Mahmûd Dervîş'le olan yakınlıkları bilinmektedir. 'Âşûr, otobiyografik eserinde detaylı bir şekilde bu kişilerle olan buluşmalarından bahsetmiştir. Eserlerinde görüştüğü önemli isimler arasında; Emel Dangel, Behcet Osman, Sa'davi Fuad, İlyas Hûrî, Gassan Kenafânî'nin eşi Âni Kenafânî, Fuad Haddad ve oğlu Emin Haddad, Salah Câhin zikredilmiştir.¹⁷

1. Radvâ 'Âşûr'un İlmî kişiliği ve Modern Mısır Edebiyatındaki Yeri

Kahire, 21. yüzyıl Modern Arap edebiyatının önemli merkezlerinden biridir. Napolyon Bonapart'ın 1798 yılında Mısır'ı işgaliyle başlayan süreçte Doğu ve Batı kültürü birbiriyle yakın temas kurmuştur.¹⁸ Arap dünyasında genelde nesir türünün, özelde ise roman ve hikâyeciliğin ilk çalışmaları -farklı görüşler olmakla birlikte- bu zaman diliminde başlamıştır.¹⁹ Napolyon'la birlikte gelen çok sayıda ilim adamı ve iki matbaa; gazetecilik, makale yazımı gibi türleri geliştirmekle kalmamış, okuma ve kolay ulaşım imkanları ile iki kültür arasındaki mesafeyi azaltmıştır. Fransızların sadece üç yıl süren bu işgallerinin ardından İngiltere, 1882 yılında Mısır'ı işgal etmiştir. İngilizlerin bu işgaliyle birlikte Ammiye, bir diğer adıyla Dârice olarak bilinen halk dilini her alanda yaygınlaştırmaya çalışması, edebiyat kültürünün seyrini etkileyen etmenlerden biri olmuştur. Gelişmeler ilerleyen süreçlerde halkın hayatını etkilediği oranda yazılı kültüre dâhil olmuş ve farklı kültür kombinasyonlarının çıkmasına neden olmuştur. Bu ve benzeri gelişmeler Arap dünyası yazarlarına unutulduklarını düşündükleri dünyada kendilerini ifade fırsatı sunmuştur.

16 'Âşûr, *Eskal min Radvâ (Makâti'ı min sîra zâtiyye)*, 24.

17 Yazar, otobiyografi eserinde 27. Bölümde "Şiirler ve Şairler" başlığıyla bu konuyu ele almıştır. 'Âşûr, *Eskal min Radvâ (Makâti'ı min sîra zâtiyye)*, 327-328.

18 Ahmet Salman, *19.yy. Osmanlı Döneminde Yeni Arap Edebiyatı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1991), 33.

19 Şevki Dayf, *el-Edebü'l-Arabi el-muasır fi Mısır* (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif) (Erişim 18 Temmuz 2021), 11.

Tüm dünya edebiyatlarında olduğu gibi 20. yüzyıl Modern Arap edebiyatında da kadın yazarlar, ifade özgürlüğü noktasında imkânlarını genişletmişlerdir. Söz gelimi Cahiliye ve İslâmî dönemin önemli kadın şairi el-Hansâ'yı²⁰ örnek alan Arap kadın yazarları evden kamusal alana geçişi yaşamıştır. Bu gelişmelerle birlikte II. Dünya savaşının hemen öncesine denk gelen 1892'den 1939 yılına kadar kadınlara ait 24 tane süreli yayın bilinmektedir. Örneğin 1880 yılında Lübnan'da Warda el-Yazıcı (1840-1902) ve Mısır'da Ayşe et-Taymuriya (1840-1902) tarafından tamamını kadın yazarların oluşturduğu bir yayın hazırlanmıştır.²¹ 20. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde Naval es-Sâ' davî²² gibi feminist yazarlar kendilerini göstermiş olsa da ulusal çaba, sivil savaş, yozlaşma, siyasi ve sosyal baskıyı konu edinen yazarlar da ön plana çıkmıştır.

Siyasi ve sosyal çeşitliliği konu edinen Radvâ Âşûr'un dâhil olduğu tarihî roman cephesi, en başarılı örneklerini Mısır'da ve 1914 yılında vefat eden Corci Zeydan'la birlikte vermiştir. Corci Zeydan ileri seviye okuma gerektiren tarih kitaplarının, toplumun üst tabakalarına hitap ettiğini, alt tabakadaki halkın ise bunlardan habersiz olduğunu fark etmiştir. Bu sebeple Zeydan tarihî roman türünü, bilgiyi halka ulaştırmak için araç olarak kullanmıştır.²³ Benzer nedenlerle Radvâ 'Âşûr (1946-2014) ise yıkım ve direnişin farklı mekânlardaki tezahürlerini ele alarak Filistin meselesini romanlarında işlemiştir. Ancak onun entelektüel faaliyetleri, akademik çalışmaları ve edebiyata olan ilgisi ile sınırlı kalmamıştır. Zira yazar, Cemal Abdünnasır'ın milliyetçi

20 Asıl ismi; Ümmü Amr Tûmâdir bint Amr b. el-Hâris b. eş-Şerîd (ö. 24/645)'dir. İslam'dan önce nüfuzlu bir ailede yetişen el-Hansâ; İslamiyet sonrasında Hz. Peygamber'den övgüler almıştır. Hz. Ömer zamanında gerçekleşen Kadîsiye savaşına dört oğluyla birlikte katılmış ve dört oğlu da bu savaşta şehid olmuştur. Ali Şakir Engin, "Hansâ", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1997), XVI/46.

21 Radwa Ashour vd., *Southern Methodist University, "Arab Women Writers"*, çev. Mandy McClure, *Southwest Review* 1/94, 13.

22 Mısır asıllı yazar, aktivist ve psikiyatrist olan Naval es-Sâ' davî; Sol Feminist Edebiyatı'nın önde gelen isimlerinden biri kabul edilir. İngiltere'nin Mısır'ı işgali, Camp David sözleşmesine karşı çıkması gibi siyaset odaklı eylemleri sebebiyle ilk olarak tutuklanmıştır. Kadın hakları, işçi kesimin sorunları konularını sık sık dile getirmesinden dolayı tepki alarak hapse atılmış ve akabinde ölüm cezasına çarptırılmıştır. Bu cezadan uzun süren çabalar sonucu kurtulan aktivist yazar, 1960 yılı başlarıyla feminist akımların metodolojileri tarafından sunulan imkânlara dikkat çeken kadın öncüler olarak bilinir. Detaylı bilgi için bk. Ahmet Kazım Ürün, *Modern Arap Edebiyatı* (Konya : Çizgi Kitabevi, 2015), 132-133.

23 Ahmed Heykel, *tetavûürü'l-edebi'l-hadis fi mısır* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1978), 193-194.

sosyalist düşünce yapısını anlatırken kendisini genelde Arap Dünyası, özelde ise Mısır'a ümit vadeden neslin bir parçası olarak tanımlamaktadır. Aynü'ş-Şems Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün başkanlığı yanı sıra Mısır'daki üniversitelerde Siyonizm'e karşı Ulusal Direniş Komitesi²⁴ gibi birçok kurumda gösterdiği faaliyetler, yazarı bir dereceye kadar aktivist kılmaktadır. Yazar, 2000 yılında yayımlanan bir makalesinde kendisini de dâhil ettiği döneminin entelektüel yazım tecrübesini oldukça savunmacı bir dille izah eder:

Benim kuşağımın yazarları için yazmaya duyulan ihtiyacı; kelime tahrifinin daimî tehdidi ile büyüyen farkındalığa bir cevap veya ultra modern bir savaş, bir virüs taktiği olarak isimlendirebileceğimi düşünüyorum. Yaşadığım ve şahit olduğum şey inkâr edildi ve fesada uğradı. Bizim kolektif mazimiz, çift baskıya bağlıydı ve Orwell'in bir zamanlar 'Yalanı doğru, cinayeti saygın yapmak, güvenilirlik ve saf bir rüzgâr görüntüsü vermek için tasarlanmış' şeklinde tanımladığı siyasi dilin bir türüyle içerden ve dışardan sarıldı.²⁵

Bu açıklamalar özellikle roman ve hikâye türü eserlerinde tek bir gruba hitap etmeyen yazarın entelektüel çabasını destekleyici niteliktedir. Nitekim Radvâ 'Âşûr herkesin elinden geleni yapması gerektiğini düşündüğü dönemde edebiyat yazarlığı tecrübesini âdeta kendi silahı olarak değerlendirmiştir.

Akademik çalışmalarında uzmanlık alanı şiir ve eleştiri nazariyesi olan Radvâ 'Âşûr'un Modern Arap Edebiyatı eleştirisi ve Karşılaştırmalı Edebiyat alanlarında yazıları bulunmaktadır. Roman ve kısa hikâye gibi farklı türlerde eserler veren yazarın bazı eserleri ise İngilizce'dir. 2009'da İtalyan Edebiyatı ve Tarihi araştırmacıları ödülü olan Tarcovinia Cardinali ödülünü, İtalyan olmayan eleştirmenlere has bir dalda *Şidyâk (Mümkün Modernite)*²⁶ isimli kitabı ile almıştır.

²⁴ Bu kuruluşların Türkçeye tercümesi bu şekilde yapılabilir ancak detaylı bilgi için Arapça yazılışları ile isimlerini şu şekilde verebiliriz; "Lecnetü'd-difa' 'ani's-sekafeti'l-Garbiyyeti", "el-Câmiâ'tü'l-Misriyyetü'l-lecnetü'l-vataniyyeü limukavementi'l-Siyuniyye fi câmiâ'ti'l-Misriyye", "Mecmû'âtü tisa' li-istiklâlî'l-câmiâ't", "Lecnetü't-teferuğ bi'l-meclisi'l-a'lâ li's-sekâfeti". Ayrıntılı bilgi için bk. <https://www.ultrasawt.com/الطنطورية-باكية-في-ذكرى-ميلاد-السيدة-مصطفى-فرحات-أدب-وحياة-ثقافة>

²⁵ Seymour-Jorn, "Teaching Arab Women's Literature: Radwa Ashour's Gharnata", 145.

²⁶ Eserin Arapça tam ismi «الحدائة الممكنة: الشدياق والساق على الساق: الرواية الأولى في الأدب العربي الحديث» şeklindedir. Radvâ 'Âşûr, *el-Hadâsetu'l-Mümkine (eş-Şidyâk ve's-Sâk 'ale's-Sâk)* (Mısır: Daru's-Şurûk, 2012).

Bu konulara ilişkin Aljazeera isimli resmi bir televizyon kanalında verdiği röportajda bir eleştirmen olarak günümüz edebiyat eleştirisine bakış açısını şöyle özetlemiştir:

Eleştiride sıkıntımız var ve eleştirmen sayısı da sınırlıdır. En iyi eleştiri, eski yöntemle eğitim görmüş, gayret sahibi kişilerden geliyor. Henüz mevcut nazariyelerin içerisini doldurma noktasına varamadık. Çünkü teori üretiminde zayıfız. Batılı -bilhassa Avrupalı- eleştirmenlerin ürünü olan nazariye eklerinden faydalıyoruz. Batıda eleştiri teorisi, yaygınlık kazandığı kırk yıllık süreçte büyük bir göçe sebep oldu. Şekil eleştirisi, sosyolojik ve psikolojik bağlamından uzaklaşarak kendi alanına yoğunlaştı. Bu eleştiri, toplumsal eleştiri sürecinden sonra 1950'ler ve 1960'ların hemen ardından geldi. Aynı yüzyıl 1970'lerin sonlarına doğru korkunç bir nazari üretim ortaya çıktı. Bu aşamada büyük eleştirmenler belirdi ki Edward Said onlardandır. Fakat önemli olan eleştirmenin, mevcut dildeki jargonu [*bozulan dili*] diğer dile aktarmamasıdır. Çünkü sonuçta siz edebî bir metnin önünde bulunuyorsunuz ve o belirli bir bağlamda cereyan ediyor.²⁷

2. Radvâ 'Âşûr'un Eserleri

Radvâ 'Âşûr'un bütün eserlerini tek tek zikretmek, bu makalenin sınırlarını aşacağı için burada yazarın yazı tecrübesini öne çıkaran ve ses getiren eserlerinden bahsedilecektir.²⁸ Bu minvalde edebiyat alanındaki ilk eserlerinden olan *Ra'eytu'n-Nahl* isimli kitabı, 8 kısa hikâye ve 30 çok kısa hikâye ile 1989 yılında basılmıştır. Bu eserde yazar, yazım tecrübesinin ilk örneklerini yansıtmakla birlikte hikâyelerinin tamamında genel olarak kullandığı üslubunu yinelemiştir. Bu üslup olaylardan ziyade Mısır'ın farklı tabakalarına mensup kişilerin duygu ve düşüncelerini ön plana çıkarmaktadır.²⁹ Yazı hayatına kısa hikâye türleri ile başlayan yazar, hikâyecilikte ısrar etmemiş ve kariyerine çeşitli edebî türleri sığdırmıştır.

²⁷ İlgili röportaj bilgisi verilen sitede yayınlanmıştır. Basil Ebu Hamde, "Radvâ 'Âşûr: er-Rivâyât ke'l-'afârît tezhar fî ey vakt", *el-Beyan*, (Erişim 01 Temmuz 2012).

²⁸ Yazarın eserlerinin tamamı hakkında detaylı bilgi için bk. Özdemir, *Radvâ 'Âşûr ve Sülâsiyyetü Gırnâta Adlı Eserinde Göç Teması*.

²⁹ Mesut Köksoy - Rifat Işık, "Radvâ 'Âşûr'un Hurma Ağacını Gördüm (Ra'eytu en-Nahl) Eserindeki Kısa Hikâyelerin Teknik İncelemesi", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları* 23 (20 Mart 2021), 307.

En ünlü eserlerinden biri olan *Sülâsiyyetü Gırnata* isimli üçleme eseri modern Arap edebiyatı tarihinin en iyi örneği kabul edilen Necip Mahfuz'un *Kâhire Üçlemesi*'nin³⁰ diğer bir örneğidir. Ancak bu eser Radvâ 'Âşûr'un eserine nispeten sosyolojik bir roman niteliği taşımakta olup 1917-1944 yılları arasındaki siyasi ve sosyal olayların halk tabanına yansımaları ele almıştır. Radvâ 'Âşûr'un *Sülâsiyyetü Gırnata* isimli eseri ise 25 Kasım 1491 tarihinde XII. Muhammed, Katolik Kral Ferdinand ve Kraliçe İsabella arasında imzalanması ile Gırnata'nın anahtarının tesliminden sonra 1609 yılında Müslümanları yarımadadan kovma hareketi olan reconquista'nın³¹ da gerçekleştiği bir zaman dilimini ele alır. Dolayısıyla eser, soykırım ve göçün nesilden nesile ağırlaşan etkilerini daha geniş bir zaman dilimini ele alarak anlatma amacı güder. 'Âşûr'un roman yazımında belirli bir aşama kaydettiği düşünülen eseri *Sülâsiyyetü Gırnata*, Arap Baharı'ndan sonra daha fazla dikkat çekmiştir. Gırnâta, Meryem ve er-Rahîl (Göç) başlıklarını içeren ilk bölümünün, mezkûr dönemdeki Müslümanların art arda üç nesil boyunca yaşadıkları değişimi anlatması nedeniyle Radvâ 'Âşûr, 1994 senesinde yılın en iyi yazarı ödülünü almıştır. Ardından 2007 yılında da aynı eserin tamamı için Kostantin Kevafis Uluslararası Edebiyat Ödülünü kazanmıştır.

Edebiyat yazarlığını üniversitedeki görevleri ile birlikte devam ettiren yazar, yazım sürecini düzenli olmayan periyotlarla şartlarının el verdiği ölçüde sürdürmüştür. Amerika'nın Irak'ı işgal ettiği senelerde uzun bir depresyon dönemi geçirmiş ve yazmaya bir müddet ara vermiştir. Ancak bu dönemin hemen ardından üç ayrı kitap yayımlamıştır. 2008 yılında hapis hâlinde hayatına dair *Ferec* isimli romanı, 2009 yılında *Şidyâk (Mümkün Modernite)* isimli edebiyat eleştirisi, 2010 yılında ise *et-Tantûriyye (Tanturalı Kadın)* isimli romanı yayımlanmıştır.³² 2010 yılı sonrasında art arda ailesinden üç kişinin vefat etmesi

30 Kelime anlamı itibarıyla üçleme; üç nesli içerisine alan eser demektir. "Sülâsiyye" adı ile yaygınlık kazanmış olan eser; Beyne'l-Kasrayn, Kasru'ş-Şevk ve es-Sükkeriyye adlı üç ayrı roman hâlinde yayımlanmıştır. Necip Mahfuz'un bu eseri Mısır'da bu tarzın üçüncü romanıdır. Birincisi; Taha Huseyin'e ikincisi ise 'Abdu'l-Cevdetu's-Sahâr'a aittir. Detaylı bilgi için bk. Ahmet Kazım Ürün, *Necip Mahfuz ve Toplumsal Gerçekçi Romanları* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2002), 308.

31 İhsan Doğru, "Endülüslü Müslümanlara Uygulanan Zulmün 20. yy. Romanına Yansımaları: Radvâ 'Âşûr'un 'Granada Üçlemesi' Örneği" (II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi, Adana: Akademisyen Kitabevi, 2018), 180.

32 Muhammed İsmail, "Radvâ 'Âşûr: Beyne Meryemi Gırnâta ve Rukayyeti't-Tantûriyye", *el-İmârât el-Yevm*, (Erişim 23 Ocak 2013).

ve yazarın bazı hastalıklarının ortaya çıkması, onun tedavi için bir süre Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşamasını gerektirmiştir. Söz konusu dönemin ardından kaleme aldığı *Eskal min Radvâ*³³ isimli otobiyografik eseri ise Mısır'da Arap Baharı'nın patlak verdiği zaman dilimine denk gelmiştir. Bundan dolayı mezkûr eser bir yönüyle direniş günlüklerini de anımsatmaktadır. Bu eser yazarın hayatını genel hatlarıyla yansıttığı gibi yaşadığı döneme ve çeşitli kaynaklara dair çok önemli bilgiler de vermektedir. Yazarın romanlarının bazıları sadece Arap dili özelinde kalmamış İngilizce, İspanyolca, İtalyanca, Endonezya dili ve Türkçe'ye çevrilmiştir.

'Âşûr'un eserleri kronolojik sıra esas alınarak kategoriler hâlinde zikredilebilir. Bunlar; otobiyografi, roman ve hikâye alanında 11, edebiyat eleştirisine dair 7 ve birisi eşi Mürîd el-Bergûsî'nin *Muntasıfu'l-leyl ve Kasâ'id uhrâ* isimli eserinin İngilizce çevirisi olmak üzere tercüme eserleridir. 'Âşûr'un çalışmanın kapsamı dâhilinde olan hikâye ve romanları şunlardır:³⁴ *Sirâc*, 1992; *er-Rihle*, 1983; *Hacer Dâfi'*, 1985; *Hatice ve Sûsan*, 1987; *Rae'ytu'n-nahl*, 1987; *Meryem ve Rahîl*, 1995; *Etyâf*, 1999; *Takrîru Seyyidetu Râ*, 2001; *Kıt'a min Ūrubba*, 2003; *Ferec*, 2008; *Tantûriyye*, 2010'dır.

3. Roman Yazarlığı

Michail Bakhtin'in deyimiyle "Roman, gelişimlerini tamamlamasının ardından uzun süre geçmiş ve can çekişen türler arasında hâlâ gelişmekte olan tek türdür. Dünya tarihinin yeni bir çağında doğup büyüyen ve bu çağ ile derinden derine bağlantılı olan bir türdür."³⁵ Bir edebî tür olarak roman; Batı'da üç asırlık zaman diliminde varlığını sürdürmekte iken Arap dünyasında bu süreç, henüz sadece bir buçuk asırdan biraz daha fazladır. Okuyucu açısından bakıldığında ise roman, Arap edebiyatı tarihinde bir dev mesabesinde olan şiirle yarışır hâle gelecek kadar ilgi görmüştür. Radvâ 'Âşûr'un romancılığı kimi zaman konularını tarihî olaylardan alması kimi zaman da tarihteki bir zaman dilimini ve/ya bu zaman diliminde yaşanan olayları

33 'Âşûr, *Eskal min Radvâ (Makâtî'ı min sîra zâtîyye)*.

34 *Meryem ve Rahîl (Göç)* isimli eseri, ikinci baskısında uzatılarak bir üçleme hâline gelmiş ve *Sülâsiyyetü Gırnâtâ* ismi ile yayınlanmaya başlanmıştır. Ayrıca Eserlerinin sonunda zikredilen *Tantûriyye (Tantûralı Kadın)* isimli roman; 2019 yılında Ketebe Yayınevi tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek yayınlanmıştır.

35 Michail Bakhtin, *Karnavaldan Romana (Edebiyat Teorisinden Dil Felsefesine Seçme Yazılar)*, çev. Cem Soydemir (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001), 165-166.

gündeme getirmesi nedeniyle tarihsel roman³⁶ türüne girmektedir. Radvâ 'Âşûr 21. yüzyıl tarihî roman türünün Filistin cephesindeki en önemli temsilcilerinden biridir.

Radvâ 'Âşûr'un romancılığında haricî âlem -tarihî roman türü olmasa dahî- genellikle tarihin belirli bir zaman diliminde yoğunlaşan din-kültür karmaşası ve otoriter denge değişikliğinin halka yansıdığı bir olay üzerinden olmuştur. Kimi zaman yaşadığı kimi zaman da bilgisini edindiği bir süreci anlatırken yazarın gerçekliğe yaptığı göndermeler daima özel hayatından izler taşımaktadır. Romanın etrafında şekillendiği itibârî vakıa mücerret hayallerden ziyade dış dünyada bizzat karşılığı olan unsurlardır. Radvâ 'Âşûr için unutturulmak istenen, gözden uzak tutulan kayda değer birçok hadise vardır. Bu noktada amacına ulaştığı gözlenen yazarın kitaplarını okuyan kişi, eserin geçtiği dönemin siyasi, sosyal ve kültürel bilgisine sahip olacaktır.

Mahmud Derviş, İbrahim Nasrallah, Hanna Mina gibi yazarlarla Radvâ 'Âşûr'un eserlerinin temelinde içine doğduğu zengin bir dil mirası, Doğu kültürü ve karmaşıklığı bulunmaktadır. Radvâ 'Âşûr bu konuyu *My Experience with Writing* isimli makalesinde şöyle ifade etmiştir:

Ulusal kültür ve edebiyat ile birlikte gelen dil ilişkisi hem kalıtsal hem de sonradan edinilen bir ilişkidir. Yeteneğin mevcut olduğunu varsayarak teknik becerisi açısından yazı ilişkisi, ısrarlı bir çalışma ve çabaya, araştırma, takip, gözlem ve bilgi edinimine gerek duyar, edinilen şeylerin tümü, saf ve basittir.³⁷

Modern Arap edebiyatının kadın yazarları kadın-erkek ilişkilerini, ataerkil bir toplumdaki statülerini, siyaset ve toplumsal yozlaşma gibi konuları kaleme almışlardır.³⁸ Böylelikle roman türünde iç içe geçmiş birçok konu ana temaların etrafında titizlikle incelenmiştir. Bu nesil yazarların ortak özelliği, dönemin ve Arap coğrafyasının dramını edebî bir dil vasıtasıyla dünyaya duyurmalarıdır. Bu duru-

³⁶ Tanımının kapsamında tartışmalar olmakla birlikte; herhangi bir tarihsel dönemi ya da olayı gerçeğe yakın, ama sanatsal bir biçimde aktaran roman türüne tarihî roman adı verilmektedir. Detaylı bilgi için bk. Turgut Gögebakan, *Tarihsel Roman Üzerine* (Ankara: Akçağ Basım, 2004), 15.

³⁷ Radwa Ashour, "My Experience with Writing", çev. Rebecca Porteous, *Journal of Comparative Poetics* 13 (Kahire 1993), 172.

³⁸ Ashour vd., *Southern Methodist University*, 18.

mun 'Âşûr'un romanlarına yansıyan yönü ise sosyo-kültürel, siyasi ve ekonomik birçok olgunun, tarihi süreçte meydana gelen değişimlerle birlikte verilmesidir. Ancak burada ortaya çıkan sorun "geçmiş yaşanmışlıkların, mevcut olanın perspektifinden sunulduğu kinayeli romanların hangi zamana ait olduğu" konusudur. Henüz net bir cevabı olmayan bu soru, 1998 yılında çeşitli ülkelerden edebiyatçı ve eleştirmenlerin katıldığı Kahire Konferansı'nda tartışılmış ve doğrulanmıştır.³⁹ İki tarih arasındaki geçişi özetlemek gerekirse romanın içinde var olan "şu an" kendisini geçmişin temsili içerisinde var kılmıştır. Böylelikle mevcudun kendisi sanatsal bir altyapıda geçmişin bir parçası hâline gelmektedir. Bir metin içerisinde geçmiş ile modern zamanın eş zamanlı yorumunun, özü değiştirmenin aksine onu daha aşikâr kıldığı öne sürülmüştür.⁴⁰ Okuyucu kendi gerçeğiyle daha iyi yüzleşirken öğüt, nasihat ve öngörü aynı anda gerçekleşmektedir. Radvâ 'Âşûr'un bu gerçeğin bilincinde olarak tarihi bugüne ait bir mektup gibi gördüğü, ele aldığı konuları incelerken tarih başlığı altında genelde Orta Doğu, özelde de Filistin meselesinde yaşanan çıkmazı öne çıkarmaya çabaladığı söylenebilir.

'Âşûr, tarih zemininde farklı bir pencere olarak Endülüs'ün son emirliği olan Gırnâta'nın düşüşünü ele aldığı *Sülâsiyyetü Gırnâta* isimli romanının yazım serüveninin, Irak'ın işgali sırasında televizyon ekranına yansıyan bir kadının görüntüsüyle başladığını dile getirir. Süregelen romancılığını birçok ödülle taçlandığı bu eserle, bugünkü Arap coğrafyasının kaderini geçmişin hayalinde sunmuştur. *Sülâsiyyetü Gırnâta* adlı eseri, Endülüs özlemi yaşayan Arap coğrafyası için neyi kaybettiği ve kaybedeceğini tasvir eder bir hâle gelmiştir. Söz konusu eser gördüğü ilgi nedeniyle üçlemeye (sülâsiyye) dönüşmüştür. Yazarın Endülüs edebî kültürünün bir parçası sayılan bu kitabının, okuyucu tarafından önemli ölçüde kabul gördüğü bilinmektedir. Bu kabulün sebebi dikkate alındığında kendisinin de kitabın son kısmında Le Fou d'Elsa'nın "Herkesin bir Gırnâta'sı vardır" sözü ile değindiği gibi geçmişten ziyade kendi yaşamlarından bir parçayı gösteriyor olmasıdır. Yazar sürekli olarak Arap dünyasının bunalımını, geçmişte nelerin yaşandığını ve gelecekte meydana gelmesi muhtemel

³⁹ Baian Rayhanova, *Harrassowitz Verlag*, "The Past and Present in the Modern Arabic Novel", *Zeitschrift Der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 1/154 (2004), 71.

⁴⁰ Rayhanova, *Harrassowitz Verlag*, 84.

meseleleri gündeminde tutmuşsa da bu konulara doğrudan değinmek yerine bu zamana seslenme biçimini ince bir işçilikle geçmişten almıştır. Mevcut zamandaki şahısların hayat hikayelerini -onlardan herhangi birini incitmeksizin- geçmişteki bir olayla resmetmiştir. Filistin edebiyatçısı olarak anılırken Endülüs'ün kaybedilişi hakkında roman yazması, bu düşüncenin göstergelerinden biridir.

Arap dünyasında Endülüs hakkında yazma ısrarının mazide kalmış bir hakimiyet ve ferah bir yaşama özlem güdülerıyla kaybedilmiş cennete dair nostalji ifade ettiği yaygın bir görüştür. Ancak bu meselenin daha derin bir arka planı olduğu düşünülmektedir. Modern Arap edebiyatının Endülüs kronotopu, olması gerekenin umudu ve arzusunun yanında "şimdi"'nin aziz kılınmış odak noktası kabul edilir.⁴¹ Burada olması gerekenin umudu kelimesinden kastedilen ise İslâmî cihatla birlikte karmaşık dünyaya İslâmî emirlerin ulaştırılması ve büyüyen sınırlar olarak anlaşılabilir.

Endülüs, bir tema olarak Corci Zeydan'ın *Şarl ve Abdurrahman* (1904) adlı romanıyla Modern Arap edebiyatına girmiştir. Konunun edebiyat dünyasına ilk girişine uyumlu şekilde başlangıcı da temsil etmesiyle bu roman, Hristiyan İspanya'nın İslam ordusu tarafından fethini ele almıştır. Akabinde Ali el-Cârim'in *Hâtif min'el-Endülüs* (1949) isimli romanı Emevî hanedanlığının zirve dönemindeki olaylardan bahsederken, bu zincirin son halkası olan Radvâ 'Âşûr'un *Sülasıyyetü Gırnâta* (1994, 1998) isimli eseri 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren Nasrî Krallığı'nın düşüşü, engizisyon mahkemeleri, kitapların yakılması, halkın direnişi ve hem dinin hem kültürün yeni toplum karşısında ve içinde zamanla erimesini konu edinir.⁴² Böylece Modern Arap edebiyatı, farklı zaman dilimlerinde farklı zaman dilimleriyle Endülüs kronotopunu unutturmamakta ısrarlıdır. Bu eserlerin ardışıklığı modern Arap romanının gelişim seyri olarak düşünülebilir. Yazarın Endülüs hakkındaki bu eseri, bugünün insanına hitabını kuvvetlendiren göç, kayıp, yetersizlik temalarının ağır bastığı bir tarihî üçleme romanıdır.

41 Wiliam Granara, *Brill*, "Nostalgia, Arab Nationalism and the Andalusian Chronotope in the Evolution of the Modern Arabic Novel", *Journal of Arabic Literature* 1/36 (2005), 72.

42 Granara, *Brill*, 61-63.

Küçüklüğüne dair bazı anıları ileride kaleme dökülmek üzere biriken saplantılar olarak niteleyen⁴³ Radvâ 'Âşûr için hayatı ve tecrübelerinin, kimi zaman eserlerine kaynak oluşturmaktan ziyade eserin kendisine dönüşmesi şaşırtıcı değildir. Hayatından bir kesit bulacağımız *er-Rihle* adlı kitabı ise bibliyografik bir eserdir.⁴⁴ Yazar bu romanını ileride pratik yapabileceği ve yazmayı öğreneceği bir hazırlık ve atölye çalışması olarak görmüştür.⁴⁵ Amerika Birleşik Devletleri'nin Massachusetts eyaletine bağlı Amherst kasabasında geçirdiği zaman dilimini ve topluma dair izlenimlerini, bu bölgelere yolculuğu sırasında kişinin beklentileri ve bu beklentilere ters yaşantıların görüntüsünü, farklı bir ideoloji ve jenerasyona ait olan bir kadının gözünden aktarmıştır. Ona göre meselelere dair algısı, yazı aracılığıyla aktarmaya çalıştığı tecrübesini ve kelimelerini yönlendirmektedir. Ayrıca anlattıklarının kendi penceresinden yansıyan bir örüntü olduğundan da bahseder. Radvâ 'Âşûr ve eserleri hakkında söylenmesi gereken birçok şeyi yazarın şu ifadelerinde görmek mümkündür:

Yazıyorum, çünkü yazmayı seviyorum. [*Hattâ*] 'Niçin yazıyorum' sorusu, garip ve anlaşılmaz gelecek kadar [*yazmayı*] seviyorum. Ayrıca ölümden kaçma korkum olduğu için de yazıyorum. Kastım her şeyin sonu olan ölüm korkusu değil, köşe bucakta, sokakta, evde, okulda [*bulunan*] birçok kisvenin ölümü... [*Maziyi*] canlı canlı gömmekten ve potansiyelin öldürülmesinden bahsediyorum. Ben Arap bir kadın ve üçüncü dünya ülkesi vatandaşıyım. Her iki durumda da mirasım bastırılmış durumda. İliklerime kadar bu gerçeği hissediyorum. Kendi savunmamı, bana benzeyen, benim gibi olan sayısız kişinin savunmasını yazdığım alandan da korkuyorum. Yazmayı istiyorum, çünkü gerçeklik bana ötekileştiğimi hissettiriyor. Söylemlerim, başkalarına doğru yola çıkabilmem ya da onların bana doğru gelebilmeleri için beni [*başkalarına*] açarken sessizlik yalnızca yabancılaşmamı artırıyor.⁴⁶

Özellikle Arap toplumundaki hemen hemen her şeyi konu edinen 'Âşûr'un romanları, aslında bahsi geçen konum ve zaman dilimindeki sosyo-psikolojik arka planı yansıtmaktadır. Yazarın romanlarında

43 Radwa Ashour, "Eyewitness, Scribe and Story Teller: My Experience as a Novelist'", *The Massachusetts Review* 41 (ts.), 87.

44 Ashour, "My Experience with Writing", 174.

45 Ashour, "My Experience with Writing", 173.

46 Ashour, "My Experience with Writing", 170.

savaş temasından uzak durmamasının sebepleri arasında Filistinli bir şair ile evli olması, senelerce yaşanan sürgün hayatının getirdiği şartlar ve zorunluluklar zikredilebilir. Ancak o; temelde tek bir ana temaya sahip romana toplumun travmalarını, şimdiki çerçeveyi hazırlayan ve bu durumun bir önceki nesilden kalmış alt yapısını da yansıtmıştır. Bu durumu en çok gördüğümüz romanlarından biri 1948 yılı Arap-İsrail savaşı sürecinde gerçekleşen Deir Yasin katliamını⁴⁷ ele aldığı *Etyâf* isimli romandır. Karmaşık bir film şeridini andıran bu roman, Filistinlilerin yaşadığı çöküşü zamanda gidiş-gelişler yaparak anlatır.⁴⁸

Radvâ 'Âşûr'un ilk romanı olan *Hacerun Dâfi'un* (1985), kadınların çalışma ve toplumsal hayatındaki var oluşları ile politik baskıları ele alır. Tüm yazarlar gibi Radvâ 'Âşûr da toplumda şahit olduğu ilişkileri, politik ve kişisel özgürlük mücadelesini, geleneksel toplum kategorileri ile kadınsal tecrübesini anlatı türünün bir tekniğini kullanarak aktarmıştır. Bu eser özelinde değinilmesi gereken diğer bir konu ise yazarın eserde ve verdiği röportajlarda engellenmiş özelemler ve cinsiyet tecrübesi tabirlerini sık sık dile getirmesi⁴⁹ ve bu söylemin feminist bir niteliğinin olup olmaması meselesidir. Nitekim kadın istismarı söz konusu olduğunda Orta Doğu'nun Mısır'ında yaşaması bu kanaati destekleyecek niteliktedir. Feminist oluşuma katılımının olmaması bu gibi söylemlerinin, kadınların marjinalleşmesine karşı duruşu ve bastırılmış potansiyellerini gün yüzüne çıkarmak istemesinin bir tezahürü olarak görülebilir. Yazarın kendisi de Batı toplumunun kabul ettiği anlamda bir feminist olmadığını açıkça belirtmiş⁵⁰ ve 2012 yılında Sultan b. Ali el-Qwais Kültür Vakfı ödül töreni sonrasında verdiği röportajında, kadın örgütlerine yakın ve kadın hakları konusunda aktif olmadığını söylemiştir. Ancak o Arap dünyasının son zamanlarda gündemine oturan özgürleşme hareket-

47 "Deir Yasin" katliamı; şiddetlenen 1948'in Ocak ayında Arap-İsrail çatışmaları sonrasında Nisan ayında Yahudiler tarafından gerçekleştirilmiştir. 9 Nisan gecesi Irgun ve Stern teröristleri 9 Nisan gecesi Deir Yasin köyünü ele geçirdikten sonra kişi ve yaş ayırt etmeksizin 250 Arap köylüsünü sokaklarda kurşuna dizmişlerdir. Aynı olayda 100-200 arasında kişinin de kayıp olduğu bilgisi kayda geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları 1948-1988*. (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1989), XIII, 591, [20] 89-91.

48 Barbara Romanie, "Specters Bt Radwa Ashour", *World Literature Today* 85 (Şubat 2011), 58.

49 Seymour-Jorn, "Teaching Arab Women's Literature: Radwa Ashour's Gharnata", 144.

50 Seymour-Jorn, "Teaching Arab Women's Literature: Radwa Ashour's Gharnata", 146.

lerinde kadınların bizzat rol sahibi olmasına dikkat çeker.⁵¹ Bunun yanı sıra döneminin bazı kadın yazarları gibi o da romanlarında sıra dışı ve -açık bir tabirle- deli kahramanlar barındırarak hem Batı hem de Doğu'da kadının en bariz simgelerinden olan "evdeki melek" algısını kaldırmaya gayret göstermiştir.⁵² Ünlü üçlemesi *Sülâsiyyetü Gırnâta*'da Selime karakterinin hayatına mal olacak derecede kitaplara düşkünlüğü ve bitkilerle insanları iyileştirme çabası, *Ra'eytü'n-Nahl* isimli romanında Fevziye karakterinin tuhaflıkları ve bitkilere çocukları gibi davranması, bu tutumunun eserlerindeki bir yansımasıdır. Yazarın onları hikâyenin köşe bucağında bırakmak yerine hikâyenin merkezine koyması, toplumsal bir olgunun eksik gördüğü bir noktaya vurgu yapmak istemesi ile ilişkilidir.

3.1. Roman Tekniği/Kullandığı Dil ve Üslup

Radvâ 'Âşûr'un romanlarında yazı üslubuna gösterdiği özen, Arapçayı muazzam bir vatan olarak görmesi ile birebir örtüşmektedir. "Onda yaşıyorum ve biliyorum ki o da bende mesken tuttu. Söylediğim, yaptığım her şeyde onun izini taşıyorum. Arapça benim için bir araçtır, bu doğru. Fakat aynı mesafede ben de onun araçlarından biriyim."⁵³ ifadeleriyle dile bağlılığının yanı sıra kendisindeki yazma gücünün farkındalığını da hissettirmektedir. Eserlerinde oldukça sade, sürükleyici ve anlaşılabilir bir dil kullanmıştır. Genellikle romanlarını Fasih Arapça ile yazmaktadır. Ancak yerel havayı daha iyi yansıtmak istediğinde nadiren de olsa Darice'den kelimeler kullanabilmektedir. Radvâ 'Âşûr'a göre her yazar kendisine bir kelime dağarcığı belirlemektedir. Bu kelime dağarcığı yazarın çeşitli anlamlar ürettiği ve yaratıcılığının keyfine vardığı bir dil bahçesidir.⁵⁴ Yazarın kelime dağarcığı kendi biyografisinde de bahsettiği gibi yerel Mısır yansımaları, antik mimarisi, Nil'in doğal çevresi, romanlarında Filistin meselesine yoğunlaşan milliyetçi yaklaşımı, karı-koca ve anne-çocuk arasındaki ilişkiyi barındırmaktadır.⁵⁵

51 Ebu Hamde, "Radvâ 'Âşûr: er-Rivayât ke'l-'afârît tezhar fî ey vakt".

52 Dinah Manisty, "Madness as Textual Strategy in the Narratives of three Egyptian Women Writers", *Alif: Journal of Comparative Poetics* 14 (1994), 155.

53 Ashour, "My Experience with Writing", 172.

54 Seymour-Jorn, "Teaching Arab Women's Literature: Radwa Ashour's Gharnata", 145.

55 'Âşûr, *Eskal min Radvâ (Makâtı'ı min sîra zâtiyye)*, 255-268.

Niteliği ne olursa olsun bütün roman türlerinde estetik bir dünya oluşturulurken gerçekler edebî bir yolla kişiler üzerinden aktarılmaktadır. Kişiler anlatılmak istenen olgunun giydirildiği vazgeçilmez öğelerdir.⁵⁶ Bu noktada tarihsel romanda, diğer roman türleriyle kıyaslandığında kişilere nazaran olgu ve olaylar ön plana çıkarılmaya çalışıldığından roman kişiliklerinin daha az önem taşıdığı yazın bilimcilerin ortak kanaatidir.⁵⁷ Ancak Radvâ 'Âşûr'da bu durumun böyle olmadığı görülür. Her tarihsel roman yazarının karşısına yazım süreci için iki seçenek çıkmaktadır ki ya gerçekten yaşamış tarihî kişilere baş kişi olarak yer verecektir ya da roman kurgusunu hayalî roman kişilikleri üzerinden sürdürecektir.⁵⁸ Yazarın tarih içinde belirli bir dönemi ele almasının yanı sıra tarihte adı geçen isimlere yakın durmaması onun ikinci yolu tercih ettiğini göstermektedir. Bu nedenle kimi zaman tarih romanlarında öne çıkan didaktik öğelerden de ziyade belirli bir zaman diliminde belirli koşullar altında yaşayan insanların ilişkileri ve içinde buldukları karmaşa, -daha açık ifadeyle- olayın insanî boyutta yaşanan kısmı önemlidir. Gırnata isimli romanında kritik siyasi ilişkilere yer vermemesinin ardında ise hayatın o zamanki dokusunu yakalama ihtiyacı vardır.⁵⁹ Romanlarında meşhur tarihî kişiliklerden ziyade unutulmuş ya da arada kalmış hayatları ele aldığı için tarihle çelişmesine mahal kalmamıştır. Romanda meşhur kişilikler bahsi, ana hatlarıyla romanın hayalî baş karakterlerinin dillerindeki birkaç zikirten öteye gitmemiş ve ana karakterlerin hayatları bahsinin önüne geçmemiştir. Kitabı *Sayyadu'z-Zâkira* isimli eserinde anlattığı öyküsünde kısmen de *Sülâsiyyetü Gırnâta* isimli romanının arkasında bulunan "*Li küllin Gırnâtatuh*" (Herkesin bir Gırnâtası vardır) isimli küçük makalesinde bu konuya "Dipnotların merkezini metne çevirmeye ve egemen metni köşelere itmeye çabaladım. Arap tarihi ve edebî yazının dikkatini vermediği insanların hikâyesine nüfuz etmeye uğraştım."⁶⁰ cümleleriyle son vermiştir.

56 Mehmet Tekin, *Roman sanatı 1: Romanın Unsurları* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2001), 86.

57 Gögebakan, *Tarihsel Roman Üzerine*, 39.

58 Gögebakan, *Tarihsel Roman Üzerine*, 41.

59 Romanie, "Specters Bt Radwa Ashour", 58.

60 İsmail, "Radvâ 'Âşûr: beyne Meryemi Gırnâta ve Rukayyeti't-Tantûriyye". Yazar; *Sülâsiyyetü Gırnata* isimli romanın arkasında bulunan "*Li küllin Gırnâtatuh*" (Herkesin bir Gırnâtası vardır) isimli kısa makalesinde hem hikâyenin gerçekleşme serüvenine

Önceki bölümlerde de değinildiği üzere yazar, engin bir kültür ve dil havzasının varisi olduğunun farkındadır. Kimi zaman ağırlığını hissettiği bu mirasını kullandığı dil ve materyallerde ortaya koymaya çalışmıştır. *Sülâsiyyetü Gırnâta*'da özellikle Selime'yi karakterize ederken İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*'u; İbn Baytar'ın *el-Câmî*'i ve İbn Tufeyl'in *Risâlâtu Hayy b. Yakzân* isimli eseri sürekli değinilen kitaplardır. Yine olay geçişlerinde Kur'ân-ı Kerim'den küçük alıntılar yapılması ve Hristiyanlara karşı kazanılan savaşın sonunda Kureyş Suresi'nin sesli okunması kültürün esere yansımalarındandır.⁶¹

Roman tekniğini ele alırken değinilmesi gereken diğer önemli nokta, yazarın üçleme roman tarzının aslında onun diğer romanlarında hâkim olan havanın sistematik hâle bürünmüş bir tezahürü olmasıdır. Tarih romancılığı yanında kısmi biyografi ve psiko-kültürel romanlar yazmaktadır. Ancak üçleme türünde olmayan eserlerinde de yazar bir olgu veya olayın süregelen nesiller üzerindeki etkisini, bu etkinin nitelik ve niceliğini, değişen kişilikler, toplum yapısı ve bir olaya muhtelif bakış açılarını inceleme eğilimindedir. Örneğin *Ferec*, yazarın hapisane tecrübesini anlattığı bir romanıdır. Roman, ardı ardına gelen nesillerin değişen otoritelerle birlikte ayrışan siyasi baskı karşısında tek ve ortak tecrübesine yoğunlaşmaktadır.⁶² *Tantûriyye* isimli romanı 1948 yılında Filistin'in Tantûra köyünün düşmesinin ardından Rukiye isimli kadının hayatını torunlarına anlatarak başladığı 60 senelik bir zaman dilimini ele almaktadır.⁶³ Yine Hatice ve Sûsân isimli eserin ilk kısmında Hatice'nin küçüklüğünden itibaren hayatını anlatımı bir sonraki bölümde ise hemen hemen aynı süreç kızı Sûsân'ın gözünden tekrardan ele alınacaktır.⁶⁴ Çok seslilik tekniği olarak da isimlendirilen bu tarz, genel olarak bir olayı ayrı nesillere ait kişilerin gözünden anlatmak için kullanılmıştır.

hem de romanın yazımındaki temel hedeflere detaylı bir şekilde açıklama getirmiştir.

Detaylı bilgi için bk. Radvâ 'Âşûr, *Sülâsiyyetü Gırnâta* (Kahire: Daru's-Şurûk, 2016).

61 İlgili tezin ikinci kısmında romanın incelemesi esnasında bu isimler ve kültürün yansımaları detaylı bir şekilde verilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Özdemir, *Radvâ 'Âşûr ve Sülâsiyyetü Gırnâta Adlı Eserinde Göç Teması*, V, 53.

62 Yusuf Abdelkî, "Semaniyyetü â'mâlin rivaiyyetin min edebi's-sicûni'l-'Arabî", *Ultra Sawt*, (Erişim 20 Haziran 2016).

63 Radvâ 'Âşûr, *Tantûriyye* (Kahire: Daru's-Şurûk, 2010).

64 Radvâ 'Âşûr, *Hatice ve Susan* (Kahire: Daru'l-Hilal, 1987).

Makalenin sınırları itibariyle detaylı bir şekilde incelemek zor olmakla birlikte değinilmesi gereken bir konu, Radvâ 'Âşûr'un roman yazım sanatının evrensel boyutta kullanılan tekniklerinden önemli ölçüde yararlanmış olmasıdır. Romanlarında anlatma ve gösterme, tasvir, mektup, özetleme, leitmotiv, montaj, diyalog ve iç diyalog, iç monolog ve geriye dönüş tekniğinin birçok farklı tezahürünü görmek mümkündür.

Sonuç

Birçok anlatı türünün artık kemikleştiği ve hattâ eskidiği bir zaman diliminde özellikle tarihî roman, kapsamına birçok sanatı dâhil ederek tüm açık uçluluğu ile zamanı yeniden kavramsallaştırır. Buna mukabil zaten hiçbir roman türü yaşanmış ve kayıtlara geçmiş bir olayı olduğu gibi vermemektedir. Bu roman türünde ise gerçek denilen şey, değişikliğe uğrayarak edebî eserin dünyasına girmektedir. 19. yüzyıl tarihî roman deneyimi konu aldığı zaman dilimini, olaylar ve arka planda kalan yaşanmışlıklarla birlikte anlatır. Bunu yaparken de sanatsal bir karaktere bürünmüş öğretici nitelikleriyle öne çıkmaktadır. Dolayısıyla 21. yüzyıl Arap edebiyatında tarihî romanın bu zaman dilimine damgasını vurmuş Filistin meselesinden uzakta kalması düşünülemez.

Son yüzyılın önemli kadın yazarlardan biri olan Radvâ 'Âşûr'un dedesinin Mısırlı edip, yazar ve bürokrat Abdülvehhab 'Âzzâm olması; yazarın kendisini çağın siyasi ve çekişmeli meselelerinin içinde bulmasına neden olmuştur. Ardından İngiliz Edebiyat Eleştirisi ile başlayan akademik kariyeri ve Filistinli ünlü şair Mürîd Bergûsî ile evliliği roman yazımına dair mevcut ilgisini pekiştirmiştir. Tarihî roman yazımı ile kariyerine devam eden yazar, döneme ışık tutmak ve bu zaman diliminden geriye bir şeylerin unutulmadan kalmasını sağlayabilmek için romanı bir silah olarak kullanmakta beis görmemiştir. Bu noktada dikkatle hareket etmiş ve özellikle tarihî romanlarında vereceği son için acele etmemiş, okuyucunun bakışını olaydan ziyade tarihî olaylar arasında sıkışmış, unutilan mağdur kişiliklerin yaşantısına yönlendirmiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse *tarih tarafından hareket ettirilen bir nesneden ziyade tarihte hareket eden bir özne* olmakla açıkladığı yazı tecrübesini, o tarihi yaşamamış insanlara hissettirerek kötü gidişat için söz sahibi olma şeklinde yansıtmıştır. Modern yazım sanatının evrensel tekniklerini önemli ölçüde kullanan

yazar, romanlarında göç temasını hâkim kılmış, kadın, inanç, vatan, özgürlük ve savaş konularını ele almıştır.

Kaynakça

- Abdelkî**, Yusuf. "Semaniyetü â'mâlin rivaiyyetin min edebi's-sicû-ni'l-'Arabî". *Ultra Sawt*. Erişim 20 Haziran 2016. <https://www.ultrasawt.com/8-أعمال-روائية-من-أدب-السجون-العربي/الترا-صوت/أدب-وحياة/ثقافة-8>
- Armaoğlu**, Fahir. *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları 1948-1988*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1989.
- Ashour**, Radwa vd. *Southern Methodist University*. "Arab Women Writers". çev. Mandy McClure. *Southwest Review* 1/94 .
- Ashour**, Radwa. "Eyewitness, Scribe and Story Teller: My Experience as a Novelist". *The Massachusetts Review* 41.
- Ashour**, Radwa. "My Experience with Writing". çev. Rebecca Porteous. *Journal of Coparative Poetics* 13 (Kahire 1993).
- '**Âşûr**, Radvâ. *el-Hadâsetu'l-Mümkine (eş-Şidyâk ve's-Sâk 'ale's-Sâk)*. Mısır: Daru'ş-Şurûk, 2. Baskı., 2012.
- '**Âşûr**, Radvâ. *Eskal min Radvâ (Makâtı'ı min sîra zâtîyye)*. Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 2015.
- '**Âşûr**, Radvâ. *Hatice ve Susan*. Kahire: Daru'l-Hilal, 1987.
- '**Âşûr**, Radvâ. *Sülasıyyetü Gırnâta*. Kahire: Daru'ş-Şurûk, 16. Basım, 2016.
- '**Âşûr**, Radvâ. *Tantûriyye*. Kahire: Daru'ş-Şurûk, 5. Baskı., 2010.
- Bakhtin**, Michail. *Karnavaldan Romana (Edebiyat Teorisinden Dil Felsefesine Seçme Yazılar)*. çev. Cem Soydemir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, 2001.
- Barghouti**, Mourid. *Şairin Filistinini*. İstanbul: Klasik, 2004.
- Çetin**, Nihad M. "Arap (Yazı, Dil, Edebiyat)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/276-309. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Dayf**, Şevki. *el-Edebü'l-Arabi el-muasır fî Mısır*. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif. Erişim 18 Temmuz 2021.

- Demirayak, Kenan.** *Arap Edebiyatı Tarihi, Osmanlı Dönemi (Mısır ve Bilad'uş-Şam Bölgesi) (1516-1802)*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2015.
- Doğru, İhsan.** "Endülüslü Müslümanlara Uygulanan Zulmün 20. yy. Romanına Yansıması: Radvâ Âşûr'un 'Granada Üçlemesi' Örneği". Adana: Akademisyen Kitabevi, 2018.
- Ebu Hamde, Basil.** "Radvâ Âşûr: er-Rivayât ke'l-'afârît tezhar fî ey vakt", *el-Beyan*. Erişim 01 Temmuz 2012. <http://www.albayan.ae/paths/art/2012-07-01-1.1679380>
- Engin, Ali Şakir.** "Hansâ". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. XVI. İstanbul, 1997.
- Fergan, Eşref Edip.** *Mehmed Akif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*. İstanbul: Sebilürreşad Neşriyatı, 1960.
- Gögebakan, Turgut.** *Tarihsel Roman Üzerine*. Ankara: Akçağ Basım, 2004.
- Granara, Wiliam.** *Brill*. "Nostalgia, Arab Nationalism and the Andalusian Chronotope in the Evolution of the Modern Arabic Novel". *Journal of Arabic Literature* 1/36 (2005).
- Gutas, Dimitri.** *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Günel, Fuat.** "Abdülvehhab Azzâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4./352-535. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Haydar, Aziz.** *el-Filistiniyyun fî İsrail fî zilli ittifakiyye Oslo*. Beyrut: Müessesetü'd-Dirasati'l-Filistiniyye [Institute for Palestine Studies], 1997.
- Heykel, Ahmed.** *Tetavvürü'l-edebi'l-hadis fî Mısır*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1978.
- İbnü'n-Nedim, Ebü'l-Ferec Muhammed b İshak.** *el-Fihrist*. Beyrut: Hayyat, 1967.
- Köksoy, Mesut- Işık, Rifat.** "Radvâ 'Âşûr'un Hurma Ağacını Gördüm (Ra'eytu En-Nahl) Eserindeki Kısa Hikâyelerin Teknik İncelemesi". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları* 23 (20 Mart 2021), 291-325.

- Manisty**, Dinah. "Madness as Textual Strategy in the Narratives of three Egyptian Women Writers". *Alif: Journal of Comparative Poetics* 14 (1994).
- Mir**, Salam. *Pluto Journals*. "Mourid Barghouti: The Blessings of Exile". *Arab Studies Quarterly* 37/4 (Fall 2015).
- Muhammed**, İsmail. "Radvâ Âşûr: Beyne Meryemi Gırnâta ve Rukayyeti't-Tantûriyye". *el-İmârât el-Yevm*. Erişim 23 Ocak 2013. <http://www.emaratalyoum.com/life/culture/2013-01-23-1.543321>
- Özdemir**, Mediha Büşra. *Radvâ 'Âşûr ve Sülasıyyetü Gırnâta Adlı Eserinde Göç Teması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2017.
- Rayhanova**, Baian. *Harrassowitz Verlag*. "The Past and Present in the Modern Arabic Novel". *Zeitschrift Der Deutschen Morgenlandischen Gessellschaft* 1/154 (2004).
- Romanie**, Barbara. "Specters Bt Radwa Ashour". *World Literature Today* 85 (Şubat 2011).
- Salman**, Ahmet. 19.yy. *Osmanlı Döneminde Yeni Arap Edebiyatı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı., 1991.
- Seymour-Jorn**, Caroline. "Teaching Arab Women's Literature: Radwa Ashour's Gharnata". *el-'Arabiyya* 38,39 (2006 2005).
- Tekin**, Mehmet. *Roman sanatı 1: Romanın Unsurları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2001.
- Turan**, Ömer. *Düşman Kardeşler: Siyonizm İsrail ve Filistin direnişi*. İstanbul: Akka Yayıncılık, 2002.
- Ürün**, Ahmet Kazım. *Modern Arap Edebiyatı*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2015.
- Ürün**, Ahmet Kazım. *Necip Mahfuz ve Toplumsal Gerçekçi Romanları*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 1. Basım, 2002.